

Prins in Opstand

Willem van Oranje

WalburgPers

| Jan J.B. Kuipers

Willem van Oranje

Willem van Oranje omstreeks 1554. | Schilderij van Antonis Mor. Gemäldegalerie Alte Meister, Kassel.

Jan J.B. Kuipers

Willem van Oranje

Prins in Opstand

WalburgPers

WALBURGPERS

COLOFON

© 2018 Jan J.B. Kuipers

p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

© 2018 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

Afbeelding omslag

Willem van Oranje met naast hem het in 1574 verstrekte stadsrecht aan Arnemuiden. | Daniël van den Queborn, 1588. Museum Arnemuiden.

Omslagontwerp

Erwin Bomans^{BNO} leucq!, Hof van Twente

Opmaak

Zijwit, Rotterdam

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

ISBN 9789462493445

NUR 680

Inhoudsopgave

1	Nassau en de Nederlanden	7
2	'Blijf, prins!' 1533-1551	20
	<i>Hoven van Nassau in Brussel en Breda</i>	<i>30</i>
3	De laatste regeringsjaren van Karel V 1551-1555	34
4	Adviseur van Filips II 1555-1559	44
5	Ontluikende oppositie 1559-1566	52
6	Het wonder- en hongerjaar 1566	63
	<i>De 'ungluckselige' Anna van Saksen</i>	<i>74</i>
7	De eerste jaren van de Opstand 1567-1571	76
	<i>Het Wilhelmus</i>	<i>94</i>
8	Vaste voet in Holland en Zeeland 1572-1576	96
	<i>Charlotte van Bourbon, echtgenote en medestander</i>	<i>116</i>
9	Naar een 'scheuring' van de Nederlanden 1576-1579.....	120
10	Los van Spanje 1579-1582	130
11	Een verzameling moordenaars	140
12	Het einde in Delft 1583-1584	146
	<i>Louise de Coligny, tolerant en verguisd</i>	<i>157</i>
13	Schoorvoetend naar een Republiek 1584-1590	160
	<i>Het praalgraf in Delft</i>	<i>166</i>
	<i>De kinderen van Willem van Oranje</i>	<i>168</i>
14	Willem van Oranje nu	170
	Beknopte literatuuropgave	174

Willem van Oranje als oudere, calvinistische staatsman. | Postuum portret, werkplaats Michiel van Mierevelt naar Cornelis Visscher.
Paleis Het Loo, Apeldoorn.

Nassau en de Nederlanden

1

Lange tijd waren Nederlands tachtigjarige ontworsteling aan het gezag van Spanje (1567/68-1648) en de figuren van Willem van Oranje en zijn zonen Maurits en Frederik Hendrik vrijwel synoniem, zeker in het geschiedenisonderwijs aan protestantse instellingen. Zonder Willem van Oranje ook geen koninklijke dynastie, die het van 1813/14 tot op heden uithoudt en die vreemd genoeg indirect is voortgesproten uit een staatkundige anomalie in de Europese nieuwe geschiedenis: de Republiek der Verenigde Nederlanden, waarvan de aanzet met de Akte of het Plakkaat van Verlathinge uit 1581 nog was meegemaakt en mee bewerkt door de man die men al snel 'vader des vaderlands' of *Pater patriae* ging noemen, zelfs al tijdens zijn leven. Deze eretitel liet onverlet dat Willems twee belangrijkste doelen mislukten: bewaring van de eenheid van de Nederlanden, van Noord en Zuid dus, en duurzame vestiging van religieuze tolerantie. Deze Willem, prins van Oranje (Orange) en graaf van Nassau-Dillenburg, stond niettemin aan de wieg van de (noord-)Nederlandse natievorming, aldus óók een twintigste-eeuws marxistisch historicus als Jan Romein, en zelfs aan die van het Nederlandse volk. Maar Oranjes eigen wieg stond in een Duits vorstendom dat in de Nederlanden onder het volk hoogstens matig bekend was. Het graafschap Nassau-Dillenburg lag in een bosrijke omgeving langs een zijrivier van de Lahn in Hessen; 'hoofdstad' was het plaatsje Dillenburg, gedomineerd door een ouderwets kasteel waar Willem van Oranje op dinsdag 24 april 1533, tegen drie uur 's ochtends het levenslicht aanschouwde.

Willem van Oranje, een lichtzinnige jonge edelman voorbestemd tot hoge functies in dienst van Karel V en Filips II, koos onder zware druk van de omstandigheden voor een volk dat niet het zijne was, en dat hem zacht gezegd maar schoorvoetend als leider aanvaardde. Van opportunistisch behartiger van de belangen der hoge adel ontwikkelde deze man zich tot één der belangrijkste iconen van de Nederlandse geschiedenis. De 'vader des vaderlands' tegen wil en dank wordt wel beschouwd als grondlegger van de Nederlandse staat, hoewel hij deze nooit als zodanig voor ogen had. Zijn keuzes kostten hem zijn fortuin, zijn gezondheid, drie broers en uiteindelijk zijn eigen leven door moordenaarshand. Wie was hij? Willem van Oranje blijft vooral een enigma.

Willems ouders

Het geslacht Nassau waaruit deze zuigeling voortkwam, kennen we al uit een oorkonde uit 1160. Het heette naar het dorp Nassau, maar kwam hoogstwaarschijnlijk voort uit dat van de graven van Lauenberg. Na de dood van graaf Hendrik II (1247) splitste het geslacht zich met een verdelingsverdrag uit 1255 in een Walramse en een Ottoonse linie. De Ottoonse stichtte in 1240 de Dillenburg als nieuw stamslot. Deze tak begon in de tweede helft van de veertiende eeuw ook goederen in de Nederlanden te verwerven. Jan van Nassau (circa 1230-1309), bisschop-elect van Utrecht en de eerste Nassau die een historische rol van belang speelde in de Nederlanden, zij het niet zo'n glorieuze, was een vrucht van deze tak.

Willems ouders waren graaf Willem (1487-1559) en gravin Juliana van Stolberg-Wenigerode (1506-1580). Ze waren op 20 september 1531 getrouwd. Aan dit huwelijk ontsproten in totaal twaalf kinderen: vijf zoons en zeven dochters. Slechts één van deze kinderen, een meisje, overleed kort na de geboorte. Willems vader is bekend als Willem 'de Rijke' of 'de Oude'. Zijn eerstgenoemde bijnaam slaat op zijn kinderrijkdom, want zijn financiële welvaren was beslist niet opmerkelijk. Gedurende zijn leven was hij graaf van Nassau in Siegen, Dillenburg, Hadamar en Herborn, en graaf van Katzenelnbogen, Vianden en Dietz. Het huwelijk met Juliana was zijn tweede; eerder, van 1506 tot haar dood in 1529, was hij gehuwd met Walburga van Egmond, bij wie hij twee kinderen verwekte.

Op één na oudst bekende stadszegel van Utrecht, circa 1277. Prominent op een zetel afgebeeld: Sint-Maarten, beschermheilige van de stad, óf elect-bisschop Jan van Nassau. | Centraal Museum, Utrecht.

Willems vader Willem I van Nassau-Dillenburg (1487-1559) door Johannes Tideman, 1671.

Maar ook voor Juliana van Stolberg was het huwelijk met Willem de Rijke haar tweede. Op haar zeventiende was ze getrouwd met graaf Filips van Hanau-Münzenberg (Filips van Hanau); met hem kreeg ze al vijf kinderen. Twee dagen na de onverwachte dood van haar man in 1529 – hetzelfde jaar dus waarin Willem de Rijke zijn eerste vrouw verloor – baarde ze het laatste, een dochtertje dat ook Juliana werd genoemd. De verse weduwe was toen nog maar 24 jaar oud. Twee jaar later trouwde ze met de veel oudere Willem, één van de voogden van haar kinderen.

Katholiek en een beetje luthers

Tijdens Willems geboorte waren beide ouders nog katholiek, maar ze voelden zich als zoveel Duitse edelen en vorsten tot de als 'nationaler' beschouwde lutherse leer aangetrokken. Willem, de oudste zoon, is op 4 mei 1533 nog volgens de rooms-katholieke rite gedoopt in de slotkapel van de Dillenburg. De preek werd echter al afgestoken door een luthers gezinde predikant. En om-

Portret van Juliana van Stolberg naar een zestiende-eeuws origineel. | Schilder onbekend. Koninklijk Huisarchief, Den Haag

streeks 1536 waren Willems ouders officieel luthers. De invloed van Juliana was hier vermoedelijk doorslaggevend. Hoewel zij katholiek werd opgevoed, benoemde haar vader een vriend van Maarten Luther tot hofkapelaan en huisonderwijzer. Toen ze met Willem trouwde was Juliana al behoorlijk luthers gezind, terwijl haar man nog vasthield aan het oude geloof, hoewel hij een tamelijk vrijdenkende figuur was, en zeker geen scherpslijper.

Voor hun oudste telg Willem was de enigszins hybride doopplechtigheid de eerste stap op een weg, die uiteindelijk zou eindigen bij de leringen van Johannes Calvijn. Hetgeen eerder de werking van het lot of de stroom der gebeurtenissen illustreerde dan een diepgaande overtuiging – hoewel de prins zich in zijn latere jaren wél vereenzelvigde met zijn nieuwe overtuiging als de kameleontische figuur die hij was: enerzijds voortgestuwd door de onstuimige ontwikkelingen van zijn dagen, anderzijds als belangrijke actor deze mee sturend.

De Reformator Philipp Melancthon, die de horoscoop van Willem van Oranje getrokken zou hebben. | Schilderij van Lucas Cranach (1559). Städel, Frankfurt am Main.

Omineuze tekens

Volgens de overlevering trok filosoof en theoloog Philipp Melancthon, rechterhand van Maarten Luther, de horoscoop van boreling Willem, op verzoek van diens vader. De uitkomst was zo verontrustend dat deze als belachelijk van de hand werd gewezen: de kleine Willem zou stijgen tot grote macht en rijkdom. Maar omstreeks het midden van zijn leven zou hij grote tegenslagen ondervinden en uiteindelijk een gewelddadige dood sterven. Wat ook van Melancthons wichelarij waar was, Willems geboorte vond plaats onder een hemel die niet vrij was van omineuze tekens. Zo was een dag vóór zijn geboorte in Engeland door de gloednieuwe, Anglicaanse staatskerk het huwelijk ontbonden van koning Hendrik VIII met Catharina van Aragon; Hendrik was al op 25 januari in het geheim getrouwd met Anna Boleyn – deze affaire was de eigenlijke, zeer profane aanleiding voor het losscheuren van Engeland

De Dillenburg op zijn Schloßberg in 1575. Ingekleurde gravure, deel van een tweeluik met de Dillenburg (boven) en Siegen (onder). | Rijksmuseum, Amsterdam.

Van Dillenburg tot Wilhelmsturm

De Dillenburg is in 1240 gebouwd door Hendrik II van Nassau. Het slot keek vanaf zijn Schloßberg uit over het gelijknamige stadje Dillenburg aan de rivier de Dill. In 1760 schoten de Fransen de Dillenburg tijdens de Zevenjarige Oorlog in puin. Om de herinnering aan deze bakermat van het Nederlandse Oranjehuis in stand te houden, bouwde men met Nederlandse steun in 1872-1875 de veertig meter hoge Wil-

helmsturm op de plaats van het verdwenen slot. In dit gebouw is nu een Oranjemuseum gevestigd. Op de Schloßberg onthulde de Nederlandse koningin Beatrix in 2000 een standbeeld van Willem van Oranje. Aan de voet van de berg staat de luthers-evangelische St.-Johanniskerk waarin verschillende Oranjes begraven liggen, zoals de beide ouders van Willem van Oranje.

uit de rooms-katholieke christenheid. Een nieuwe slag voor Rome, na het optreden van Maarten Luther in 1517 en de daaropvolgende verlating van de Moederkerk door belangrijke Duitse vorsten.

Breda en Oranje

Er was bij de geboorte van de toekomstige 'vader des vaderlands' allang een meer directe band van de Nassau's met de Habsburgse Nederlanden. Zo noemt de stad Breda zich 'Nassaustad', vanwege een band met het Huis Nassau die al dateert van 1403, toen graaf Engelbrecht I van Nassau huwde met Johanna van Polanen, vrouwe van Breda. De Bredase Nassau's behoorden al vrij snel tot de belangrijkste edelen van de Nederlanden, aan wie prominente functies werden toebedeeld door de Bourgondische en Habsburgse vorsten. Ook graaf Hendrik III van Nassau (1483-1538) bekleedde hoge ambten en was betrokken bij de opvoeding van keizer Karel V. De Nassaus verbleven

zo'n anderhalve eeuw op het kasteel van Breda (de huidige Koninklijke Militaire Academie); ze lieten in het huidige stadspark 't Valkenberg hun valken jagen. In de Grote Kerk liggen negen Nassau's en de eerste Nassauprins van Oranje begraven: René van Châlon, de erfzater die het lot van Willem van Oranje aan dat van het hof van Karel V en de Nederlanden zou verbinden.

René is de eerste Nassau die zich prins van Oranje mocht noemen, nadat hij in 1530 van zijn kinderloze oom Filibert van Châlon het in naam onafhankelijke vorstendom Orange en andere bezittingen in Bourgondië (Franche-Comté) en de Dauphiné had geërfd. Vanaf dan noemde hij zich 'van Châlon' en nam ook de spreuk *Je maintiendrai Châlon* ('Ik zal Châlon handhaven') over. Later wijzigde Willem van Oranje deze in *Je maintiendrai Nassau*. Hiervan is zijn latere, en huidige Nederlandse wapenspreuk *Je maintiendrai* afkomstig. Willems lijfspreuk was overigens *Saevis tranquillitas in undis* ('Rustig te midden der woelige baren').

Overgangstijd

Willem van Oranje zag het levenslicht in een tijd van enorme veranderingen, met grote gevolgen voor het traditionele wereldbeeld. De overgang tussen de middeleeuwen en de nieuwe tijd werd gemarkeerd door enkele hoogst belangrijke jaartallen. In 1453 viel Constantinopel (het huidige Istanbul) en het Byzantijnse of Oost-Romeinse rijk, het oudste christelijke wereldrijk. Sultan Mehmet II 'de veroveraar' maakte hiermee van het islamitische, Osmaanse rijk een nieuwe wereldmacht, die zijn klauwen de komende eeuwen diep in Europa zou slaan, angst en verzet zaaiend, maar ook fascinatie voor deze sterk afwijkende, oriëntaalse beschaving, hoewel Mehmet zelf zich als opvolger van de Romeinse keizers zag. De val van Byzantium veroorzaakte verstrooiing van Griekse intellectuelen en kunstenaars over Europa, hetgeen een grote stimulans was voor de verbreiding en verdieping van de jonge stroming van het wetenschappelijk en literair humanisme en de renaissance.

Anderzijds beleefde Spanje in 1492 met de val van Granada de voltooiing van de Reconquista, de herovering van het Iberische schiereiland door de katholieke koningen Ferdi-

nand II van Aragon en Isabella I van Castilië op de Moren. Ze namen de sleutels van de stad in ontvangst van emir Abu Abdallah (Boabdil), waarna een grote gedwongen uittocht van moslims en joden aanving. Spanje werd gedurende enkele eeuwen een land, waar de belangen van de katholieke kerk en de staat vrijwel geheel samenvielen. In datzelfde jaar 'ontdekte' Columbus Amerika, de Nieuwe Wereld die nog vrij lang voor een deel van Indië werd aangezien, maar een enorme verschuiving van het wereldbeeld en de oriëntatie van de grote machten van Europa met zich meebracht. Hetzelfde gold voor de prestaties van de Portugezen Bartolomeus Diaz, die in 1488 Kaap de Goede Hoop rondde, en Vasco da Gama, die in 1498 daadwerkelijk de zeeweg naar Oost-Indië ontdekte. Ferdinand Magelhaen (Fernão de Magalhães) rondde eind 1520 Kaap Hoorn en zeilde de Stille Oceaan op, waarvan hij nooit zou terugkeren, omdat zijn katholieke bekeringsdrift hem op de Filippijnen fataal werd. Diaz was met een heel flottielje in een storm nabij Kaap de Goede Hoop gebleven (1500) en ook Da Gama's einde kwam in den vreemde, in India (1524).

Portret van René van Châlon, vermoedelijk naar Jan van Scorel, tussen 1542 en 1600. | Rijksmuseum, Amsterdam.

Mehmet II (1432-1481), de veroveraar van Constantinopel. | Afbeelding uit de Sarayi Albums, eind vijftiende eeuw.

Praalgraf van Columbus in de kathedraal van Sevilla | Arturo Mélida, 1892. Foto H.M.D. Dekker.

Reformatie

Een derde, zeer belangrijk jaartal is 1517. Op de vooravond van Allerheiligen van dat jaar, 31 oktober 1517, begon de Reformatie. De theoloog en monnik Maarten Luther (1483-1546) kondigde een disputatie aan over de aflaathandel, door het publiceren van 95 in het Latijn geformuleerde stellingen. Hij spijkerde ze op de deur van de slotkapel te Wittenberg, een scène die iconische waarde zou krijgen. Het verlaten van de Kerk was in geen geval Luthers bedoeling op dit moment, maar zijn kritiek loog er niet om en afscheiding volgde al spoedig. Tot op heden is het beroemde aanslaan van de stellingen onderwerp van meningsverschil. Volgens sommigen zou dit slechts een legende zijn, en werden de stellingen oorspronkelijk alleen in een brief aan kerkelijke autoriteiten bijgesloten. Hoe dan ook, al rond de jaarwisseling van 1517/18 werden ze gedrukt in Neurenberg, Leipzig en Bazel. Hierna vonden ze zeer snel verspreiding, ook in de Nederlanden, vooral in het klooster van de augustijnen-eremieten van Antwerpen (Luther was ook een augustijn) en de universiteit van Leuven. Deze sprak in 1519 een openbare veroordeling uit van de stellingen. Na mislukte pogingen tot verzoening en een dreigende pauselijke bul (1520) werd Maarten Luther geëxcommuniceerd en in 1521 te Worms in de rijksban gedaan, waarna hij gedwongen moest onderduiken op de Wartburg. Hier leefde en werkte hij onder bescherming van Frederik de Wijze, de keurvorst van Saksen.

In de Lage Landen werd al spoedig het eerste plakkaat tegen de Reformatie gepubliceerd en op 1 juli 1523 vond in Brussel de eerste ketterverbranding in de Nederlanden plaats, van twee augustijner monniken – ordegenoten van Luther dus. Hendrik Vos of Voes en Jan of Johan van den Essen hadden Lutherse denkbeelden verkondigd in Antwerpen. Luther zelf schreef een lied ter herinnering aan deze allereerste lutherse martelaren.

De eerste ketterverbranding in de Noordelijke Nederlanden volgde twee jaar later in Den Haag, in 1525. Slachtoffer was Jan de Bakker ofwel Pistorius, de zesentwintigjarige voormalige pastoor van Woerden. Men zette hem voor zijn verbranding met een geel kleed en dito narrenhoed aan de schandpaal te kijk. Toen de vlammen al flakkerden werd Pistorius genadiglijk met een stalen band gewurgd, en zijn einde werd bezegeld met een exploderend kruitzakje dat men op zijn borst had bevestigd. Jan de

Portret van Maarten Luther uit 1526, dat naar verluidt de grootste gelijkenis met de reformator vertoont. | Paneelschilderij van Lucas Cranach de Oudere. Nationalmuseum, Stockholm.

Bakker behoorde tot de sacramentariërs, die de transsubstantiatie (de lichamelijke aanwezigheid van Christus in de geconsacreerde hostie en wijn) ontkenden en hierin voorlopers waren van de calvinisten. Karel V's beruchte Eeuwig Edict of 'Bloedplakkaat' werd op de helft van de eeuw uitgevaardigd: in 1550. Het bezitten en verspreiden van ketterse geschriften, het preken op en zelfs het bijwonen van ketterse bijeenkomsten én het huisvesten van ketteren – dat alles moest van nu af aan met de dood worden bestraft. Tussen 1523 en 1565 zijn in de Nederlanden ondanks passieve tegenwerking van lokale autoriteiten ongeveer 1300 personen wegens ketterij ter dood veroordeeld; dit aantal zou nog oplopen tot ongeveer 3000.

Huurlingen, heliocentrisme

De golven der omwenteling overspoelden ook het militaire en wetenschappelijke domein. Zo werd de hoofdrol